

ԳԻՐԻՆ ԻՍԱՍՏՆ ՈՒ ԴԵՐԸ

(1600 ամեայ Յոբելեանի առիթով)

Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդեան 1600 ամեայ Յոբելեանի առնակատարութեան պատգամը՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետին, կուտայ լուսագոյն առիթը, անգրագետանալու Մաշտոցի անունն հետ նոյնացած Գրի Գիւտի, Առաքածաշունչի թարգմանութեան և հայ գրականութեան սկզբնաւորութեան կարեւորութեանը, մեր ժողովուրդի մտաւոր գիտակցութեան և հոգեկանին ոգատագրութեան Սրբազան շարժումին և իրագործման:

Լիզուտարաններ և իշուսագէտներ առկաւին չին կրցած համաձայնիլ և վիճելի հարց է թէ Գրի Գիւտէն առաջ հայեր ունեցած են իրենց ուրոյն Գրերը և Գրականութիւնը: Պարզ է և յստակ, որ մեր ցեղի պատմական շրջանը կը սկսի Մեծն Արտաշէսով (190 Ն. Ք.), որուն համար Սարաբոն կը վկայէ թէ ստեղծած է հօր պետութիւն մը, նոյնիսկ կայսրութիւն մը, որուն սահմաններուն մէջ ապրող բնակիչները անխափր կը խօսէին հայերէն լեզուն. բայց Սարաբոն ինքն իսկ ոչ մէկ սկնտրկութիւն ունի հայ գիրի և հայ գրականութեան մը մասին:

Մինչև Ե. դար (Յ. Ք.), մեր ժողովուրդը ապրած է անգիր ժամանակամիջոց մը, որուն ընթացքին ժողոված է բերանոցի գրականութիւն մը, որը հազներգութիւն էր, գիցարանական կամ գիւցադնական երգ էր, որը բերանոցի կ'երգուէր հայ գուսանին կողմէ, բամբուր ընկերակցութեամբ: Այդ երգերէն պատառիկներ հասած են միզի Գոպրան երգեր անունն առկա:

Մինչև Ե. դար, հաճ ժողովուրդի մտաւորական վիճակը խրախուսիչ ոչ մէկ նշան ցոյց կուտայ: Ազատն ու անազատը ազգաւ էին և անգրագէտ: Խորհնացին, Շիրակացին, Ստեփանոս Սիւնեցին և ուրիշ պատմիչներ ցաւով կ'անգրագառնան այս շրջանի հայ ժողովուրդի մտաւոր խեղճութեանը փաւաստ բիւզանդ միայն կրթա-

կան արժանիք կը վերագրէ մեր այն եկեղեցական մշակներուն, որոնք Յունարէն կամ Ասորերէն կը սորվէին, Ս. Գիրքը կարենալ թարգմանելու կամ վերժանելու համար հայ հաւատացեալ բողոքութիւններուն:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ և Տրդատ թագաւոր, Քրիստոնէութիւնը պետական կրօնք հռչակելով, տաւին մեղի ազգային կրօնք մը, որը պիտի զատէր մեզ մեր հարեան ժողովուրդներէն, որը պիտի ազատագրէր հայս հոգին Հռովմի հեթանոսական ուղեկցութենէն և պարսիկներու Զրադաշտականութենէն:

Եւսիւսի տեսիլքին յաղթանակը հայ ցեղի առանձնայատկութիւններուն վրայ կ'աւելցնէր, իր ոգատութեան նպատառը և իր դիմագիծը պահող նոր ազգակ մը, որ պիտի արմատանար հայ հոգիներուն մէջ, պիտի տարածուէր ամենուրեք, պիտի զօրանար, կազմակերպուէր և դառնար Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին, որը՝ անվերապահ համարձակութեամբ պէտք է ընդունիլ և յայտարարիլ թէ, եղաւ հրտօրիչը և տարածիչը որքան հոգեւոր զարթոնքին, նոյնքան և աւելիով զեկավար ոյժը մեր մտաւոր շարժումին՝ ինքնագիտակցութեան զարթոնքին:

Դար մը ամբողջ եղաւ պատռւածութիւն Քրիստոնէական հոգեւոր զարթոնքով, ուր հայ վանականներ և ուսանողներ գունդ առ գունդ փութացին դէպի լոյսի կեդրոնները, Աղեքսանդրիա և մանաւանդ Աթէնք, զինուելու համար դարուն մտաւոր զինքերովը, զարս պիտի ստիպուէին գործածել մեր ֆիզիքական և հոգեւոր կենսի անկախութեան հուշոյն, հայ ժողովուրդի և հայ ազգի գոյատեման ի խնդիր: Որովհետեւ յայն եկեղեցականութիւնը մեր արեւմտեան սահմաններէն ներս, իսկ տարրի եկեղեցականիցը մեր արեւելեան շրջաններուն մէջ, ոչ մէկ ճիգ կը խնայէին և ոչ մէկ միջոցի առջև կանգնէին, զօրացնելու համար իրենց ուղեկցութիւնը և իրագործելու իրենց անբաւարարութիւնը: Ամբողջ դար մը, մեր եկեղեցիներուն մէջ պաշտամունքները կատարուեցան Ասորերէն կամ Յունարէն լեզուներով, և ժողովուրդը մնաց անաղորդ՝

իրեն² հրամցումովն, Ամբողջ դար մը, պարսկերէնը՝ իբրեւ քաղաքական լիզու, գործից Հայաստանի պետական շրջանակներէն ներս՝ պարսիկներու քաղաքական յաւակնութիւններուն հաշտոյն: Արտաքին ու ներքին այս գծաւորութեան վրայ աւելցուցէ հիթանոսական մնացորդներու ազդեցութիւններն ալ, կարենալ չափելու համար տարածքն ու խորքը պայքարին՝ զոր ստիպուած էր մղել քրիստոնեայ հայութիւնը: Դժուար էր գործը հայ եկեղեցականին, որ քրիստոնէական գործօնփին ընդմէջէն կ'ուզէր ստեղծել ազգային, հագեցեալ անկախութեան զարթօնքը: Լուսաւորիչ է Տրդատ հիմնեցին հեղեցական կրթութեան վառարաններ, ուր կը դաստիարակուէին մանաւանդ քրմական տուններու գաւառները, կրթական գործին մեծ դարձ տաւ Մեծն Նիքսէս Հայրապետ (354ին), որուն անխռնի ճիգերովը Հայաստանի բոլոր գաւառներուն մէջ բացուեցան ուսումնարաններ և դպրութեան կեդրոն վանքեր, ուր պատրաստուեցան մարզաւած թարգմանիչներ և վերածնողներ, որոնք Սահակ-Մեսրոպեան շրջանը պատրաստող ռաւովիրաները եղան և մեծ դեր խաղացին հայ գրականութեան և մշակոյթի կերտման գործին մէջ:

Հայ Պետականութիւնը, Հայ եկեղեցին և Քրիստոնեայ Հայութիւնը Դ. դարու վերջին քառորդին իրենք գիրենք գգացին զարթոյցական, սոսկական և ընկերային այնպիսի անհրաժեշտութեան մը տուցեւ, երբ հրամայական էր դարձիր ազգային-հեղեցական և մշակութային անկախութեան և ինքնուրոյնութեան բողոքական իրադրութեամբ՝ Գրի և Գրակոսութեան ստեղծումով:

387 թուականին Հայաստան բաժնուրեցաւ երկուքի, պարսկական և բիւզանդական գերիշխանութեանց տակ մտնելով, Արեւելեան բաժնին մէջ տակաւին կ'իշխէր հայոց Արշակունի թագաւորութիւնը, եւթնական և գերի պարսից Արքայից Արքայի կամքին և քմահաճոյքներուն: Պարսից ծրագիրն էր վերջ տալ Արշակունեաց թագաւորութեան, արմատախիչ չորցնել հայոց անկախութեան և ազատութեան երազը, չլսառնել անոնց ռազմական ոյժերը և բաւ-

նալ այն արգելքները որոնք կը դժուարացնէին հայ ժողովուրդին լուծումը պարսից մէջ. այդ արգելքներուն մայրը և սնուցանողն էր Քրիստոնէութիւնը և Հայ եկեղեցւոյ պաշտօնէութիւնը: Պարսիկ թագաւորները և իրենց հաւատարմ գործակալները ամէն միջոց ի գործ դրին սկիարացնելու համար Հայ եկեղեցին, խորտակելու համար անոր պաշտօնականներուն ազդեցութիւնը հայ գաղութներու վրայ, և ապա ջնջելու Քրիստոնէութիւնը և տեղը գնելու Զրադաշտական կրօնքը: Այս քաղաքականութիւնէն ամէն գնով օգտուելու ճիգ ըրին Ասորի Նիստրականները, աւանք տիեզերական թթառի հոնգամանքներով փշուած, կը սպառնային մեր եկեղեցիին և անով պայմանաւոր մեր հոգեկան անկախութեան: Պարսիկ արքաներու հովանաւորութեամբ, արեւելեան Հայաստանի մեր եկեղեցիներուն և վանքերուն մէջ ոչ միայն կը պահուէր ասորերէն լիզու, այլ նոյնիսկ Ասորի եպիսկոպոսներ կը յաւակնէին կաթողիկոսական և թմուկան թթառներ գրաւելու: Այս սոսնձգութիւններուն տառաջն առնելու համար սղի ի բռնի պայքարեցան Հայ եկեղեցւոյ պաշտօնականներն ու հայ վանականները, իսկ պարսից յաւակնութիւններուն դէմ պէտք էր աւելի ամրապնդել և արմատաւորել Քրիստոնէութիւնը . . . Եւ զգալի կը դառնար հետգնեալ անհրաժեշտութիւնը հայ գիրին և գրականութեան, հայերէն լիզուով ժամաստացութեան՝ հեղեցիներէն ներս, և հայերէն լիզուով մշակոյթին՝ վանքերէն ու դպրոցներէն ներս:

Նայել վիճակը կը տիրէր Յունական բաժնին մէջ ալ, ուր կ'իշխէր Յունաբէն լիզուն՝ Յոյն եկեղեցւոյ յաւակնութիւններուն լաւագոյն գործիքը: Հայ հոգեւորական դասը սկսած էր տեսնել Հայ եկեղեցւոյ պաշտօնական առաւոր, որուն առաջին առնելու միակ միջոցն էր ստեղծել հայ գիրը և գրականութիւնը, որպէսզի կարելի դառնար քրիստոնէական և ազգային քաղաքութիւնը կոտորել հայ գաղութաւորներու հասկցած և խօսած լիզուով, ինչ որ կարելի պիտի դարձնէր վանել յաւատարմական պառակտիչ ազդեցութիւնները, և յաւանական ու պարս-

կոկոն թևերու բաժնուած մեր քաղաքական և ազգային կեանքին ներարկել միասնականութեան հզօր շունչը:

Յանահայաստանը ձեռքէ հանած, իսկ պարսկահայաստանի մէջ ալ հիմքէն խախտած Արշակունիաց թագաւորութիւնը — հայ պետականութիւնը —, մաքերը զբաղեցնող ամենալուրջ հարցն էր, որով մասնագումը էին հայ եկեղեցականները, մասաւորական վանականները և Արշակունի վերջին թագաւորներն իսկ: Տկարացած էին նախարարական տոհմերն ալ, սրտնց իրերամերժ պայքարները շատերը դարձուցած էին Արքայից Արքաներու կամքին հլաւ հպատակ գործիքներ՝ հայրենիքի և իրենց ժողովուրդի շահերուն դաւաճուստիճան: Անդժ մնացած էր միայն Հայ Եկեղեցին՝ որ իր կաթողիկոսութիւնով և իր վանականութեամբ Արշակունի վերջիններով կը ներկայանար միակ ուժը, որուն պիտի կոթնէր աշխարհիկ իշխանութիւնը, որմէ պիտի սպասէր մեր ժողովուրդը՝ իր հոգեկանին միասնականութիւնը և անկախութիւնը:

Քաղաքական, կրօնական և մշակութային գերագոյն տագնապնդում տրամէ էր բացուելու Ե. դարով, ուր Վառձապուն՝ Արշակունի թագաւորը, Սահակ Հայրապալա՝ Լուսաւորշեան տոհմի վերջին արքայ-թագաւորը, և Միսրոպա՝ պարսկական, յուսնական և ասորական մշակոյթներով զինուած ուղնուական վանականը, պիտի ներկայացնէին մեր ազգային տագնապնդ գեղեցիկ տեսիլքը, իբրեւ գիր, գրականութիւն, հայ Աստուածաշունչ և հայ հագի յաղթանակը: Ե. դարը եղաւ մեր ինքնագիտակցութիւնը կերտող դարը, ուր թագաւորը, կաթողիկոսը, վանականը, ազատն ու անաղտը, ձեռք ձեռքի և սիրտ սրտի պայքարեցան տարբի, յոյն և պարսիկ ստնծգութեանց դէմ, խօսեցեցին զԱստուած հայու լեզունով, զտեցին, մաքրեցին, վերստեղծեցին ռսկեղինիկ հայ լեզուն, հայ գրականութիւնը, հայ մտանաւորութիւնը, կերպուտեցին ինքնատիպ Սահակ-Միսրոպան ազգային սէը, որուն հետեւեցան յաջորդ դարերու մեր մասաւորական մշակները, և յայ բաւորը՝ որպէս զի կարենային պահպանել ազգային ինք-

նութիւնը և վանել վտանգը ձուլումին:

Հայ գիրն ու գրականութիւնը ծնաւ Եկեղեցւոյ ծոցէն, բայց դարձաւ զայն պահպանող զվանն ամբուսթեան:

Եթէ չունենայինք մեր գիրն ու գրականութիւնը, Եկեղեցին դժուար թէ կարենար պահել իր ազգային գիմագիծը, դարերու ալծուքի փոթորիկներուն և մահացու հարուածներուն մէջ:

Հայ գրի գիւտով և հայ գրականութեան կողմնութեամբ, Աստուածաշունչի հոյերէն թարգմանութեամբ, մեր մշակութային անկախութիւնը զօրացնող գերբնական ուժ մը ներարկուեցաւ մեր հոգեկան կեանքին, որը ամբապնդեց մեր բաժան բաժան հղած և թուլցած աշխարհիկ իշխանութիւնները, որոնք միաւրեալ ճիգով մը քաղցրին մեր պատմութեան մէջէն, արեւն գինով կապկելով միգի Աւարայրի, Նուարթակի դաշնագրիներ և Ապրիլ 24-ի . . . Այսօր չկայ հայ մը որ գոց չարտասանէ հետեւեալ չորս բառերը, Եկեղեցի, Գիր, Գիրք, Գրաւոր սիւներն են և որոնք արդիւնքն են Ե. դարու մեծ իրադարձութիւն: Գիրի գիւտը աւուր և ազգայնական մշակոյթի մը սկիզբը եղաւ:

Եթէ չունենայինք մեր գիրն ու գրականութիւնը, այսօր հաղիւ թէ հայ ազգի մը յիշատակը պիտի աւանդուէր պատմութեան էջերէն, ինչպէս կ'աւանդուին Մարերու, Պարթևներու, Ասորեստանցիներու և Բաբելոնցիներու պատմութիւնները, սրտնց ստեղծած հակայ քաղաքակրթութիւններուն հակառակ, այսօր այդ ժողովուրդները դադրած են գոյութիւն աւանդել և դադարեցած են անցեալին մէջ:

Ս. Մեսրոպ ստեղծեց հայ գիրը, զայն նուիրելու համար Աստուծոյ, Հայուն Աստուծոյն: Ոչ մէկ ժողովուրդ թերեւ, մեզ նման, իր գրականութիւնը սկսաւ Աստուածաշունչի թարգմանութեամբ, իր մշակոյթին հիմքերը դրաւ հոգեկան կեանքի ժայռին վրայ: Մեր Աստուածաշունչը՝ որ իրաւունք կոչուած է օրագրի բարգմանութեանց, հայացած կամ ազգայնացած եունչի է Աստուծոյ:

Գերման մեծ ժողովուրդը՝ որ եւրոպա-

կան քաղաքակրթութիւնը կերտող առաջիններէն մէկն է, իր Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը ունեցաւ 1621 ին, և ժՁ. դարու մեծագոյն բարեկարգիչ Մորթին Լուստերի ձեռնդրով կատարուած այս թարգմանութիւնը հնչողութեամբ է Գերման ժողովուրդին կողմէ իր դարսւն մեծագոյն արժեքը, որովհետեւ առավ պիտի արժատանար քրիստոնէական ոգին Գերման ժողովուրդին մէջ և մանաւանդ առավ պիտի կազմակերպուէր Գերմաններէն՝ իբրեւ լեզու...: Բայց Գերմանացիք ունէին իրենց գիրը, գրականութիւնը և մշակոյթը, Աստուածաշունչի թարգմանութիւնէն շատ առաջ: Գերման ժողովուրդէն տասը դարեր առաջ նոյն այդ թարգմանութիւնը կատարած էինք մենք, ստեղծելով գիրը և քաղցմունքեամբ Աժաշունչի սկսելով մեր մշակոյթը, մեր գրականութիւնը:

Աստուածաշունչի լատին թարգմանութիւնը (Վուլգատան) երբ կատարուեցաւ, գոյութիւն ունէր արդէն լատին գրականութիւնը և լատինական հսկայական մշակոյթը, մինչ մենք մեր թարգմանութեամբ հայ գրականութեան և հայ մշակոյթի սկիզբն է սր կը գնէինք...: Ս. Սահակ, Ս. Մեսրոպ, աշակերտներու ընտիր հայլը, խորթափանց նայուածքով նշմարեցին քաղաքական կեանքի քայքայումը իրենց շուրջ, ործուային հեռատեսութեամբ զգացին անապահով կացութիւնը հայ ազգին և Եկեղեցիին, մարգարէական սգով ապրեցան ձուլումի և կորուստի սարսափը և ստեղծեցին հայ գրականութիւնն ու հայ մշակոյթը, իբրեւ գոյատեման հօր ապուստէն և յոյսի ամուր խորիխաւ: Հայ Եկեղեցւոյ արգանդին պատուին էր հայ գիրը, հայ մշակոյթին զանաւորանը դարձաւ Հայ Եկեղեցին, և գիրն ու գիրքը, Եկեղեցին ու ազգը զիրար գրկած, իրարմէ անբաժան միասնութեամբ մը, անցան դարերու փորձանքներէն, անլուր զուլումներէն, մեր ներկային ուսանդեղաւ Ա. Բ. Գ. ի առաջին և վերջին դասը, որը ուրիշ բան չէ բայց եթէ ազգային—եկեղեցական մեր հպարտութեան ինքնագիտակցութիւնը:

Ս. Մեսրոպի ծննդեան 1600-ամեայ Յուրեղանին առջև ուր ալ գտնուէինք, ինչ պայմաններու տակ ալ ապրինք, իբրեւ

հայ մտածենք թէ մեր օրերու բոլոր մշակութային իրադարձութիւնները կը պարտին Սահակ—Մեսրոպեան ճիգին, սր արձանացեալ գեղեցկացաւ Ս. Լուսաւորչի տեսիլքի պատուանդանին ամբարանը:

«Եւր յազային մարդը մեակոյթը, իբր լոր վաւերական մոժեմներով՝ գրականութեան,՝ և արտապահեսութեան, գիտութեան եւ արտեսմներու մեջ, սկիզբ կ'առնէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեւ Ս. Մեսրոպ Մեծոցի տեսիլներէն: Այդ ոսկեան յաղբիւրներէն է, որ բուն հայ ժողովուրդը ծնաւ իր հոգիով, իր իմացականութեամբ, իր զգայնութեամբ, իր պատմութեամբ, իր մեակոյթով»:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի այս պատգամը՝ Օշականի դամբանի շատ մօտիկէն, հայրենի մեր երկրէն, թող հասնի մահնուրիք՝ սըր հան մեր ժողովուրդի փշրուած ու կտարտկուած մասնիկները, հընչեցնելու անհնց տկանջներուն և հոգիներուն՝ թէ մեռած չէ Օշականի մեծ սուրբը, մեռած չէ մեր ազգային ինքնագիտակցութիւնը և կործանած չէ արձանը՝ որ կանգնած էր մեր հաւատքի և գոյատեման պատուանդանին վրայ:

Ս. Քաղտքի և Ս. Սիսնի սո բարձունքին վրայ, ուր դարերով վառ պահուած է հայ հաւատքին կանթեղը, Օշականի մեծ Սուրբին դարձը կը շարունակէ կենսաւորուիլ, կը զարդարուի անեպին իմաստք, գրչի, մօքի և հոգիի ստեղծագործութիւններովը Մանկունցն Ս. Սիսնի, և Ամենայն Հայոց Հայրապետի պատգամը կը դառնայ քաղցր արձագանգը հրդիւն՝ որ հայ հոգիին երգն է, Ս. Մեսրոպին փառքն է՝ դարերը պատուող, յուստեմներուն լարուող...:

Փառք մեր միասնական և անբաժանելի Ս. Եկեղեցիին, փառք Ս. Մեսրոպին, օրհնութիւն յիշատակին ըսլար տնոնց՝ որոնք մէկ մէկ կանթեղներ վառեցին մեր ազգային—հոգեկան կեանքի երկնակամարին վրայ, և կերտեցին լոյսը մեր փառքին և յոյսը վաղուան մեր իրադարձութիւններուն:

ՅԱԿՈԲ ՎՐԴ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ